

Ján Figel

Dziedzictwo prawa naturalnego św. Jana Pawła II a prawa człowieka w ujęciu międzynarodowym

Kultura godności ludzkiej – droga do powszechnego braterstwa i pokoju

Abstrakt: W artykule podkreślono kluczową rolę godności człowieka w kształtowaniu pojęć sprawiedliwości, pokoju i praw człowieka w XXI wieku. Autor opowiada się za powrotem do podstawowych założeń kluczowych dokumentów na ten temat, aby przeciwstawić się wpływowi różnych ideologii i reżimów totalitarnych. Podkreślając źródła świeckie i oparte na wierze, w tym Powszechną Deklarację Praw Człowieka i Deklarację Soboru Watykańskiego II, tekst podkreśla godność ludzką jako miejsce spotkań humanistów religijnych i świeckich. Zwraca uwagę na wiarę we wrodzoną wartość jednostki i jej równość w godności, wywodzącą się z tradycji judeochrześcijańskiej. Badane są trzy wymiary Ja, Ty i My, podkreślając osobistą wyjątkowość, szacunek dla innych i społeczną odpowiedzialność. Artykuł kończy się zachętą do propagowania kultury godności ludzkiej w polityce, która stanowi podstawę, cel i kryterium polityk publicznych, promując równą godność i braterstwo w sprawiedliwym i zjednoczonym społeczeństwie. W tekście omówiono historyczną ewolucję pojęcia godności ludzkiej w światowej historii konstytucyjnej, podkreślając jej obecność we współczesnych konstytucjach i deklaracjach międzynarodowych. Opowiada się za promowaniem kultury godności ludzkiej, obejmującej złote i srebrne zasady etyczne. W konkluzji podkreślono potrzebę odnowionego zaangażowania na rzecz kultury godności ludzkiej zgodnie z dziedzictwem Jana Pawła II.

Słowa kluczowe: prawo naturalne, Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Dignitatis Humanae

„Dziełem sprawiedliwości będzie pokój” [Iz 32:17]. Sedno sprawiedliwości opiera się dziś na poszanowaniu podstawowych praw człowieka (obywatelskich, politycznych, gospodarczych, społecznych, kulturowych). Fundamentalną zaś zasadą praw

człowieka jest godność. Aby uczynić XXI wiek bardziej przyjaznym człowiekowi, musimy powrócić do pierwotnego znaczenia kluczowych dokumentów i definicji dotyczących tej kwestii.

Na całym świecie interpretacja i agenda praw człowieka są dziś zawłaszczane przez różne grupy reprezentujące nowe ideologie lub relatywizm etyczny. Prawa człowieka są też negowane i łamane przez totalitarne lub autokratyczne reżimy oraz brutalny ekstremizm.

Świat potrzebuje aktywnych orędowników **KULTURY GODNOŚCI LUDZKIEJ** wśród wszystkich (ochrona i poszanowanie godności ludzkiej) i dla wszystkich (promowanie i aktywne wspieranie godności ludzkiej).

Zadaniem ważkim i szlachetnym jest obrona uniwersalności podstawowych praw człowieka i ludzkiej godności wszystkich ludzi. Św. Jan Paweł II podkreślał szacunek dla godności ludzkiej w swym nauczaniu i swym życiu, w swych słowach i czynach.

Poniżej przedstawiam trzy podstawowe źródła, które artykułują priorytet godności ludzkiej — dwa podstawowe dla naszego społeczeństwa dokumenty o charakterze świeckim oraz dokument dotyczący wiary:

1. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (1948)

Preambuła: Ponieważ **uznanie przyrodzonej godności** oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków rodziny ludzkiej stanowi podstawę wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie; [...]

Artykuł 1

Wszystkie istoty ludzkie rodzą się wolne i równe w godności i prawach. Są one obdarzone rozumem i sumieniem oraz powinny postępować w stosunku do siebie wzajemnie w duchu braterstwa.

2. KARTA PRAW PODSTAWOWYCH UNII EUROPEJSKIEJ (2000)

Karta UE uznaje **godność** za najważniejszą fundamentalną wartość Unii oraz zobowiązuje do poszanowania i ochrony godności w Artykule 1 Rozdziału („Tytułu”) 1.

3. Deklaracja Dignitatis Humanae Drugiego Soboru Watykańskiego (1965)

„Ludzie naszych czasów stają się z dnia na dzień coraz bardziej świadomi **godności osoby ludzkiej** i wzrasta liczba tych, którzy domagają się,

żeby ludzie cieszyli się i posługiwali w działaniu swym własnym osądem i odpowiedzialną wolnością – nie przymuszani, lecz powodowani świadomością obowiązku” [DH 1].¹

Tak mówi pierwszy akapit *Deklaracji o wolności religijnej* przyjętej przez Drugi Sobór Watykański. Przemawia dziś ona do wszystkich z nas: „**Ponadto [Sobór] oświadcza, że prawo do wolności religijnej jest w istocie zakorzenione w godności osoby ludzkiej**” [DH 2].² Wszyscy wiemy, jak aktywną i ważną rolę odegrał podczas Soboru kardynał Wojtyła i w jak aktywny sposób wdrażał soborowe konkluzje.

Judeochrześcijańska tradycja biblijna, wyrażona w Księdze Rodzaju, stwierdza, że ludzkość została stworzona na podobieństwo i obraz Boga (*Imago Dei*). Stanowi to nadrzędne źródło ludzkiej godności. Chrześcijaństwo pogłębia to przeświadczenie poprzez wiarę, że Jezus Chrystus, jako Syn Boży, w swym ziemskim życiu stał się jednym z nas. Te akty „przebóstwienia ludzkiej godności” pobudzają nas do poszanowania godności każdego człowieka, a także całego stworzenia [RH 10; UN 13].³

Poszanowanie ludzkiej godności stanowi **wspólny element dla wszystkich humanistów religijnych i świeckich** (jeśli rzeczywiście są oni humanistami). Konwergencja odmiennych tradycji i koncepcji prowadzi od zdefiniowania **wspólnej płaszczyzny** do promowania **wspólnego dobra**. **Godność jest najwyższą wartością** (bogactwem), jaką dysponuje każda osoba, a zatem transcenduje cały świat materialny.

Wartość człowieka (osoby) nie polega na tym, co posiada, ale na tym, kim jest: niepowtarzalną istotą obdarzoną intelektualnym, duchowym i materialnym

¹ Sobór Watykański II, *Deklaracja o wolności religijnej. O prawie osoby i wspólnot do społecznej i obywatelskiej wolności w sprawach religii* („*Dignitatis Humanae*” – DH), 1, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Pallottinum, Poznań 2002, s. 410.

² Sobór Watykański II, *Deklaracja o wolności religijnej. O prawie osoby i wspólnot do społecznej i obywatelskiej wolności w sprawach religii* („*Dignitatis Humanae*” – DH), 2, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje...*, op. cit., s. 411.

³ Jan Paweł II, Encyklika „*Redemptor Hominis*” (RH), 10, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html; John Paul II, *Address to the 34th General Assembly of the United Nations* (UN), 13, New York, 2 October 1979, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1979/october/documents/hf_jp-ii_spe_19791002_general-assembly-onu.html.

wymiarem życia [SRS 28].⁴ Każda istota ludzka jest OSOBA. **Tylko osoba może posiadać prawa i obowiązki** (chrześcijańska idea personalizmu integralnego *versus* kolektywizm totalitarny lub liberalny indywidualizm). [RH 17; DP 1].⁵ Osoba nie jest materią, rzeczą, zwierzęciem ani przedmiotem. Osoba jest zawsze PODMIOTEM obdarzonym rozumem, sumieniem i wolnością [UNESCO 4].⁶

Godność wyraża wrodzoną wartość osoby obdarzonej rozumem, wolną wolą, zdolnością do prokreacji i budowania relacji z innymi osobami. Osoba posiada podstawowe, nienaruszalne i niezbywalne prawa i obowiązki, które są egzekwowane indywidualnie lub we wspólnocie z innymi.

Godność ludzka jest fundamentalną zasadą wszystkich praw człowieka. W godności WSZYSCY jesteśmy RÓWNI. Pod względem tożsamości WSZYSCY JESTEŚMY RÓŻNI (ludzie przeszłości, teraźniejszości, przyszłości). Nie stanowi to problemu; jest to zasadą twórczą (w przeciwieństwie do kopiowania i klonowania). Ludzkość jest jedną globalną rodziną. Jedność w różnorodności jest ideałem humanistycznym. Jedność w jednolitości i jednolitość *per se* to ideał totalitarny.

Godność ludzką można wyrazić na trzech płaszczyznach, które mają kluczowe znaczenie dla pozytywnej zmiany klimatu wokół praw człowieka: **Ja — Ty — My**. Te trzy wymiary należy połączyć.

1. Ja

Ludzka godność dotyczy mnie, mojej podmiotowości, mnie samego. Moja specyfika to moja niepowtarzalność. Tak jak każda bez wyjątku osoba, żyjąca w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości (miliardy ludzi), **jestem jedyny w swoim rodzaju. I z tej niepowtarzalności czerpię mą godność i kreślę moją swoistość**. Ta osobista niepowtarzalność jest czymś oryginalnym, czego nikt nigdy nie będzie w stanie powielić ani zastąpić. Jestem szczególnym i unikalnym wkładem w życie

⁴ Jan Paweł II, Encyklika „*Sollicitudo rei socialis*” (SRS), 28, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30121987_sollicitudo-rei-socialis.html.

⁵ Jan Paweł II, Encyklika „*Redemptor Hominis*”(RH), 17, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html; Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja Dignitas personae dotycząca niektórych problemów bioetycznych* (DP), 1, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20081208_dignitas-personae_pl.html#_ftn6.

⁶ John Paul II, *Address to UNESCO* (UNESCO), 4, Paris, 2 June 1980, <https://inters.org/John-Paul-II-UNESCO-Culture>.

moich bliźnich. Jeśli moja oryginalność, autentyczność i wyjątkowość nie zostanie „wyjawiona” i „spełniona”, wówczas przepadnie. Moja własna godność sprawia, że interpretuję świat, dokonuję wyborów i wchodzę w interakcje z innymi, kierując się własnym sumieniem, rozumem i przekonaniem. Aby móc tak postępować, muszę egzekwować wszystkie przysługujące mi wolności: wolność myśli, słowa i działania.

2. Ty

Ludzka godność nie ogranicza się do mojej własnej wolności. **Obejmuje ona wolność drugiego człowieka. Zachęca mnie do tolerancji i określenia własnych granic**, aby szanować drugiego człowieka. Obejmuje to imperatyw zasady równości i równoprawności, a co za tym idzie: sprawiedliwości. Godność ludzka to odpowiedzialność, którą należy przyjąć na swe barki. **Skoro godność rodzi prawa, pociąga za sobą również obowiązki i powinności**. Powinności te nie są stałe ani statyczne, ale muszą być rozwijane, wykonywane i utrzymywane na przestrzeni czasu.

3. My

Ponadto godność ludzka to nie tylko odpowiedzialność indywidualna. **Jako że jestem częścią społeczności, godność ma również wymiar zbiorowy, społecznościowy lub wspólnotowy**. W szczególności „religijna odpowiedzialność społeczna” polega na dążeniu do wspólnego dobra. Ze swej strony podmioty religijne muszą przyczyniać się do wzmacniania spójności społecznej i sprawiedliwości w społeczeństwie.

Kultura godności ludzkiej opiera się na uznaniu i przestrzeganiu w polityce trojaczego znaczenia godności ludzkiej. Godność ludzka jest jednocześnie:

- 1) **Punktem wyjścia** (podstawą) polityki publicznej
- 2) **Celem polityk publicznych**
- 3) **Kryterium** przyjętych rozwiązań i wykorzystywanych narzędzi.

Godność osoby ludzkiej stanowi równowagę i współzależność praw i obowiązków, wolności i odpowiedzialności („dojrzała obywatelskość”). Trójkąt ÉGALITÉ, FRATERNITÉ, LIBERTÉ wnosi do społeczeństwa sprawiedliwość i wspólne dobro tylko wtedy, gdy wszystkie trzy elementy są obecne i silnie ugruntowane. Kultura

godności jest promowana, gdy godność ludzka wszystkich jest należycie szanowana i chroniona [zob.: UNESCO 6-7; UN 14].⁷

Równość godności przyznaje każdemu z nas miejsce w jednej ludzkiej rodzinie, jednej ludzkości. Zatem duch braterstwa i siostrzeństwa jest naszą powinnością i prawem. Oznacza to traktowanie bliźnich jak braci i siostr oraz bycie traktowanym jak bracia i siostry.

Pojęcie godności jest kluczowe dla racji bytu i logiki stojących za uniwersalnością praw człowieka. Godność stanowi korzenie i źródło niezbywalnych i niepodważalnych praw każdej osoby. Uniwersalizm praw człowieka wynika z logicznej natury podstawowych praw człowieka [zob.: WDP 3].⁸

A braterstwo jest owocem tego przekonania. Godność stanowi korzenie, a braterstwo jest owocem tych korzeni. Jedna, jednakowa godność wymaga jednego, równego braterstwa. Stanowi to jedno człowieczeństwo i uniwersalizm ludzkości [zob.: EV 19].⁹

Ludzka godność, uniwersalizm praw i obowiązek lub przywilej braterstwa są ze sobą powiązane, niepodzielne — jak korzenie, drzewo i owoce. Bez równorzędnej godności, jak moglibyśmy mówić o uniwersalności, o jedyności ludzkości i o wymogach braterstwa?

Koncepcja godności ludzkiej pojawiła się w historii światowego prawa konstytucyjnego w małym kraju — Irlandii, w 1937 roku. Jednakże po tragedii II wojny światowej możemy ją znaleźć w wielu współczesnych konstytucjach — na przykład w konstytucji federalnych Niemiec i Indii, lecz także w Karcie Narodów Zjednoczonych i Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Aby uzyskać więcej i lepszych owoców tego uniwersalnego, bardziej ludzkiego podejścia do naszego

⁷ John Paul II, *Address to UNESCO* (UNESCO), 6-7, op. cit., <https://inters.org/John-Paul-II-UNESCO-Culture>; John Paul II, *Address to the 34th General Assembly of the United Nations* (UN), 14, New York, 2 October 1979, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1979/october/documents/hf_jp-ii_spe_19791002_general-assembly-onu.html.

⁸ Jan Paweł II, *Orędzie Jego Świątobliwości Papieża Jana Pawła II na XXXII Światowy Dzień Pokoju* (WDP), 3, 1 stycznia 1999 roku, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_14121998_xxxii-world-day-for-peace.html.

⁹ Jan Paweł II, *Encyklika "Evangelium Vitae" o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego* (EV), 19, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25031995_evangelium-vitae.html.

pełnego konfliktów świata, musimy kultywować to pojęcie: zrozumienie i promowanie ludzkiej godności wszystkich i dla wszystkich. My wszyscy powinniśmy pielęgnować kulturę ludzkiej godności [zob.: UNESCO 6-8].¹⁰

Kultura godności ludzkiej łączy w sobie jedną zasadę i dwie reguły. Promuje chrześcijański personalizm i odrzuca zarówno indywidualizm, jak i kolektywizm jako skrajne podejścia. Kultura ta honoruje w społeczeństwie Złotą i Srebrną regułę etyczną.

Srebrna reguła: „Nie czyn drugiemu, co tobie niemiłe”.

Złota reguła: „Czyn innym tak, jak chciałbyś, aby oni czynili tobie”.

Obie reguły są pradawne. Obie cytował Jezus Chrystus w Ewangelii.

Pozwolę sobie zakończyć refleksją na temat *Deklaracji w sprawie godności ludzkiej dla każdego i wszędzie*, przyjętej w grudniu 2018 r. w Punta del Este w Urugwaju. Podpisując Deklarację z Punta del Este, jej sygnatariusze pragną wyrazić szacunek i chronić godność każdej osoby ludzkiej jako wartość przyrodzoną każdej osoby.¹¹ Aby uczynić to zobowiązanie jeszcze silniejszym i bardziej aktywnym, opowiadają się za „godnością ludzką dla każdego i wszędzie” [zob.: SRS 26; EV 18-19].¹² Godność jest tu uznawana za podstawową zasadę, za kryterium i kluczowy cel praw człowieka.

Pomimo wielu osiągnięć wynikających z przełomowych dokumentów i instytucji powstałych po II wojnie światowej, istnieje potrzeba pozytywnych zmian w dziedzinie praw człowieka. Deklaracja z Punta del Este stanowi zaproszenie globalnej społeczności do podjęcia ubogacającej rozmowy na temat „godności dla każdego i wszędzie” oraz zaproszenie do wykorzystania inspirującego potencjału

¹⁰ John Paul II, *Address to UNESCO* (UNESCO), 6-8, op. cit., <https://inters.org/John-Paul-II-UNESCO-Culture>.

¹¹ *Punta del Este Declaration on Human Dignity for Everyone Everywhere: Seventy Years after the Universal Declaration on Human Rights*, December 2018, <https://classic.iclrs.org/content/blurb/files/Punta%20del%20Este%20Declaration.pdf>.

¹² Jan Paweł II, *Encyklika “Sollicitudo rei socialis”* (SRS), 26, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30121987_sollicitudo-rei-socialis.html; Jan Paweł II, *Encyklika “Evangelium Vitae” o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego* (EV), 18-19, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25031995_evangelium-vitae.html.

pojęcia godności ludzkiej. Gospodarka i bezpieczeństwo są niezbędne jak chleb powszedni. Jednak kultura nadaje sens naszemu wspólnemu życiu, nadaje znaczenie naszym relacjom. Podczas gdy gospodarka i bezpieczeństwo to korzenie, kultura jest kwieciami.

Poruszając te kwestie w czasie, gdy toczy się wojna w Ukrainie, nadszedł pilny moment, by podjąć więcej i lepszych działań na rzecz kultury godności ludzkiej. Istnieje wiele godnych pochwały inicjatyw na rzecz pokojowego współistnienia. Przemiana przychodzi od słów, poprzez czyny, aż po nawyki, które kształtują charakter, kulturę i przeznaczenie. Kultura godności ludzkiej dla wszystkich jest przeciwieństwem nietolerancji. Przeciwwstawia się sprzymierzencom zła: obojętności, ignorancji i strachowi.

XXI wiek może być erą nadziei, która zastąpi miniony wiek ideologii, przemocy, wojen, ludobójstw i podziałów. Musimy jednak dotrzymać obietnicy, że NIGDY WIĘCEJ nie dojdzie do ludobójstwa. Musimy nauczyć się żyć razem (a nie jedynie egzystować) pośród różnorodności. Szczególną uwagę należy poświęcić młodym ludziom. Należy działać z młodzieżą, dla młodzieży, za pośrednictwem młodzieży i znaleźć pokojową przyszłość dla regionu MENA, dla Ukrainy i Europy Wschodniej, dla konfliktu izraelsko-palestyńskiego, dla demokratycznego Pakistanu i Nigerii, dla pokoju i rzeczywistego rozwoju w krajach Afryki, Karaibów i Pacyfiku (ACP).

Poszanowanie godności ludzkiej zaczyna się od trójjednej wolności osobistej: wolności myśli, sumienia i religii. *Homo rationalis*, *homo moralis* i *homo religiosus* to jedna i ta sama integralna osoba. Moja nadzieja i zobowiązanie dotyczy odnowionego, mocnego zaangażowania w kulturę godności ludzkiej, zgodnie z duchowym dziedzictwem Jana Pawła II.

Bibliografia:

- Charter of Fundamental Rights of the European Union*, https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
- Congregation for the Doctrine of the Faith, Instruction Dignitas Personae on Certain Bioethical Questions*, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20081208_dignitas-personae_en.html#_ftn6.
- Jan Paweł II, Encyklika „*Evangelium Vitae*” o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25031995_evangelium-vitae.html.
- Jan Paweł II, Encyklika „*Redemptor Hominis*”, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html.
- Jan Paweł II, Encyklika „*Sollicitudo rei socialis*”, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30121987_sollicitudo-rei-socialis.html.
- Jan Paweł II, *Orędzie Jego Świątobliwości Papieża Jana Pawła II na XXXII Światowy Dzień Pokoju*, 1 stycznia 1999 roku, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_14121998_xxxii-world-day-for-peace.html.
- John Paul II, *Address to the 34th General Assembly of the United Nations*, New York, 2 October 1979, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1979/october/documents/hf_jp-ii_spe_19791002_general-assembly-onu.html.
- John Paul II, *Address to UNESCO*, Paris, 2 June 1980, <https://inters.org/John-Paul-II-UNESCO-Culture>.
- John Paul II, *Encyclical Letter “Evangelium Vitae”*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25031995_evangelium-vitae.html.
- John Paul II, *Encyclical Letter “Redemptor Hominis”*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html.
- John Paul II, *Encyclical Letter “Sollicitudo rei socialis”*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30121987_sollicitudo-rei-socialis.html.
- John Paul II, *Message for the Celebration of the World Day of Peace*, 1 January 1999, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_14121998_xxxii-world-day-for-peace.html.
- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej* (2016/C 202/02), *Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej* C 202/389, 7.6.2016, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=DE>.
- Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja „Dignitas personae” dotycząca niektórych problemów bioetycznych*, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20081208_dignitas-personae_pl.html#_ftn6
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka*, https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf.
- Punta del Este Declaration on Human Dignity for Everyone Everywhere: Seventy Years after the Universal Declaration on Human Rights*, December 2018, <https://classic.iclrs.org/content/blurb/files/Punta%20del%20Este%20Declaration.pdf>.

Second Vatican Council, *Declaration on Religious Freedom Dignitatis Humanae*, 7 December 1965, https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651207_dignitatis-humanae_en.html.

Sobór Watykański II, *Deklaracja o wolności religijnej. O prawie osoby i wspólnot do społecznej i obywatelskiej wolności w sprawach religii („Dignitatis Humanae”)*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Pallottinum, Poznań 2002, s. 410-421.

Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Pallottinum, Poznań 2002.

Universal Declaration of Human Rights, <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.